

Varga Éva Katalin

Anatómiai nevek Apáczai Magyar Encyclopaediájában¹

A MAGYAR ENCYCLOPAEDIA ÉS A XVII. SZÁZADI ANATÓMIAI SZAKNYELV Apáczai Csere János *Magyar Encyclopaediáját* 1655-ben adta ki Utrechtben. Művét tankönyvnek szánta, amelyben kora tudományos eredményeit először foglalta össze magyar nyelven. Az egyes fejezeteket latin nyelvű szakkönyvekből kivonatolta vagy fordította. Az orvostudománnyal foglalkozó részhez az utrechti Regius műveit használta (16). A mű egyes részletei szinte egy az egyben megfeleltethetők Regius latin nyelvű *Medicinájának*, illetve *Philosophia Naturalisának* megfelelő részeivel.

A XVII. század a nemzeti nyelvű tudományos szaknyelvek kialakulásának a kora. Nyelvünkben hiányoztak a tudományok műveléséhez nélkülözhetetlen szakkifejezések, szükségképpen a szerzőknek maguknak kellett őket megalakítani.

Apáczai korában nem létezett még egységes latin anatómiai nevezéktan sem. Egy évszázaddal korábban a németalföldi orvos-anatómus, Vesalius kísérletet tett az anatómiai nevek egységesítésére és rendszerezésére, de újításai nem terjedtek el széles körben. Az egyes orvosi iskolák eltérő anatómiai neveket használtak. A párhuzamos elnevezések nagy száma miatt zűrzavar uralkodott az anatómiai szaknyelvben. Az első tudományos anatómiai nevezéktan, a bázeli *Nomina Anatomica* (BNA) megszületéséig egészen a XIX. század végéig kellett várni. A helyzet orvoslására az anatómiai leírásokban gyakran 2–3 elnevezést is felsorolnak egy-egy latin név mellett, például: „Járom- v. arczsontok (Ossa zygomatica seu malaria)” (6a); „hármoldalcsontról v. képtelen csontról (Os triquetrum s. informe)” (6b). A korabeli orvosi ismeretek és az anatómiai nevek is jelentősen eltértek a maiaktól, ezért sokszor csak a latin szöveggel egybevetve tudjuk Apáczai bizonyos anatómiai képleteit azonosítani.

A mai magyar anatómiai nevek egyik fő jellemzője a latin minta másolása, nemcsak közvetlen átvétel, hanem fordítás útján is. A különböző szaknyelvekben ez a megoldás igen

gyakori. Apáczai nyelvhasználatának kutatói is utalnak arra, hogy a tükröfordítás fontos eszköze volt: „A legtöbb esetben [...] a latin szót vagy kifejezést szó szerint adta vissza” (4); „[anatómiai neveinek] egy része (latinból fordított) metaforikus névadás eredménye” (16a). A *Magyar Encyclopaediából* kigyűjtött anatómiai nevek többsége tükrözéssel keletkezett, ez különösen a hasonlóságon alapuló névátvitellek és a többszavas kifejezések esetében figyelhető meg. A magyar anatómiai nevek névadási módszereit a tudományos orvosi szaknyelv megteremtésében döntő szerepet játszó XVIII–XIX. század fordulójának orvos-szerzői, Rácz Sámuel, Bene Ferenc és Bugát Pál anatómiai neveivel párhuzamba állítva figyelhetjük meg.

APÁCZAI ANATÓMIAI NÉVALKOTÁSAI Apáczai – bár jól tudott latinul – nem ismerte a latin szavak orvosi szaknyelvi jelentéseit. Szakkifejezéseit a klasszikus latin ismereteire alapozva hozta létre, ami az olvasó számára esetleg érthetetlen magyarázatokat, félrefordításokat is eredményezett. Emiatt célszerű minden esetben latin mintát feltételezni és azt megkeresni. Ahogy Kornis (18) írja, Apáczait „folyton a latin egyenértékű szavakat szem előtt tartva tudjuk olvasni”. A klasszikus latin jelentésekre való támaszkodását a végtagokról szóló szövegrészben érthetjük tetten. A láb részei megfelelnek a szokásos felosztásnak, a vállnak a kar részeként való említése azonban meglepő, pedig Apáczai Regius latin szövegét pontosan fordítja:

„A karj áll vállból, könyökből, és kéz fejből; A' láb pedig tfom (buz) bol [= combból], bárból [= lábszárból], és láb fejből” (2a). „Brachia, quae constant humero, cubito et manu. Crura quae dividuntur in femur, tibiam et pedem” (14a), 'a karok vállból [= felkar(csontról)], könyökből [= alkarból] és kézfejből álnak. A lábak, melyek comb(csontról), sípcsontra [= lábszárra] és lábfejre oszthatók.

A *humerus* szó a klasszikus latin 'váll' jelentésétől eltérően az anatómiában 'felkarcsont' jelentésű. Celsusnál is ebben a jelentésben szerepel:

¹ A latin idézeteket a szerző fordította.

„femur umero [simile est]”, ’a combcsont a felkarcsontoz hasonló; „[os] cui tibiae nomen est [...] solum cum femoris inferiore parte committitur, sicut cum umero cubitus” (8a), ’a csont, melynek neve sípcsont, csak a combcsont alsó részével van összekötöttesben, mint a felkarcsonttal a könyökcsont [= singcsont].

Az érintkezésen alapuló átvitel vagy görög hatást mutat (< ὤμος ’váll és felkar’) (19), vagy pedig az *os humeri* birtokos szó szerkezetekből alakulhatott ki:

„In cubito autem tria coire ossa umeri et radii et cubiti ipsius” (8b), ’a könyökben [= könyökizületben] három csont találkozik, a vállé (azaz a felkaré), az orsóé és magáé a könyöké [= singcsont].

A latin *cubitus* a mai nevezéktanban kizárólag az elülső könyökizületi tájékat jelenti, a régi anatómiai nyelvben azonban ezen kívül volt ’olecranon, könyökcsúcs’, valamint ’ulna, singcsont’ jelentése is (15g). Brazíliában, ahol nem tértek át a nemzetközi némenklatúra használatára, ma is a *cubitus* használják ’ulna, singcsont’ értelemben (11). Egyes testrészek ősidőktől fogva természetes hossz mértékékként szolgáltak, például az alkarnak a könyöktől a kinyújtott középső ujjig mért hosszúsága vagy a férfi hüvelykujjának a vastagsága (25b, h). Az ókorban a görög πῆχυς ’alkar’ és a latin *cubitus* is az egyik alapmértékegységnek számított. Első bibliafordítóink a latin *cubitus* fordítására alkalmazták a *könyökletnyi, könyöknyi* származékszavakat (25h). Bár nem szótározott, a következő adatok alapján okkal feltételezhetjük, hogy a *könyök* szónak volt ’alkar’ jelentése is:

„A könyöksingről [= ulna, singcsont] (De Offe Cubiti). Ez a ’tsont a könyöknek [= alkar] belső oldalán a ’kis új felöl fekvzik” (21a); „Könyöksugár [< latin *radius* ’sugár; ’orsócsont] a könyöknek [= alkar] felső és kisebbik csontja” (9).

HASONLÓSÁGON ALAPULÓ ÁTVITELEK AZ ANATÓMIAI NEVEKBEN Az anatómiai nevek névadásának egyik legfontosabb eszköze a hasonlóságon alapuló átvitel. A görög orvosok műveiben előforduló anatómiai nevek többsége hétköznapi használati tárgyak nevéből keletkezett alakú hasonlóság alapján. Ilyen például a *thorax* ’mellkas’ (< görög θώραξ ’mellvert’). A római szerzők előszeretettel használták a görög terminusok latinra fordított változatát. Így jött létre a csípővápa latin *acetabulum* ’ecetes tálka’ elnevezése, amely a Homérosz, Hippokratész és Galénosz műveiben is előforduló görög κοτύλη ’kis edény, csésze’ tükröfordítása (19, 20). Az átvitelt az ízület félgömbszerű mélyedése alapozta meg. A XVI. századi németalföldi anatómus, Vesalius használta először a latin *fibula* ’kapocs, tű’ jelentésű szót ’szárkapocscsont’ értelemben, a görög περόνη ’tű’ helyett. A *tibia* ’síp, sípcsont’ és a *fibula* együtt kapocsra emlékeztet, amelyek a *fibula* alkotja a tujét (24a).

Apáczai néhány névátvitele ma is használatos anatómiai névként. A hallószerv felépítésének ismertetése során több olyan hasonlaltal találkozunk, amelyeknek latin mintája megvan a forrásszövegekben is:

„a fül mint valami töltér [= infundibulum] vajott (udus) és helyes”; „üllöhöz [= incus] hasonlo tfontotska”.

Nála fordul először elő a *fül dobja* [= tympanum] kifejezés, amelynek ma *dobhártya* a neve:

„a fülben legbelöl egy bőrötske vagyon mely fül dobjának hivattatik” (2l).

Ez az anatómiai név a görög τύμπανον ’dob’ fordítása. Fallopius a belső fül *membrana tympani* ’dobhártya’ és a *cavum* vagy *cavitas tympani* ’dobüreg’ részeit együtt nevezte *dobnak*. A hallócsontocskák is az alakjukról kapták a nevüket, magyar nevük *kalapács, üllő és kengyel*, az azonos jelentésű latin *malleus, incus* és *stapes* megfelelői. A kalapácsot és az üllőt a XV. században fedezték fel, a kengyelt azonban csak a XVI. században írta le Ingrassias. Regiusnál mindhárom hallócsontocskára szerepel:

„[tremulus] agitat malleolum incudi et huic stapedem annexum” (13f) [’a rezgés] mozgásba hozza a kalapácsot, mely az üllöhöz kapcsolódik, és a szintén az üllöhöz csatlakozó kengyelt’.

Apáczai leírásában csak kettőt említ: az „üllöhöz hasonlo tfontotska” és a „kalapatsotska tfontotskájá” (2l). Talán azért nem ír a harmadik hallócsontocskáról, mert nem ismerte a *stapes* újkori latin szót, amely feltehetően a *stapha* vagy *staffa* modern nyelvi alakból keletkezett (15j). Az ókorban ugyanis sem nyeret, sem kengyelt nem használtak a lovasok (24b), ezért a klasszikus latinban nem volt megnevezésük.

Az *edény* ’véredény’ jelentésben szintén Apáczainál fordul elő először anatómiai névként:

„Az agy edényi külömb külömb félék: tudn. lelek erekek [= artériák] mellyek a szívöl mind untalan adatott forro vért az agyba viűik: és erekek [= vénák], mellyek a vért a főböl a ’sivve viűik” (154); az eredeti latin szövegben: „Vasa cerebri sunt varia, tum arteriosa [...] tum venosa” (13b), ’az agy erei különbözöek, artériák és vénák’.

A többi átvitelhez hasonlóan az *edény* is tükröfordítás, a latin *vas*, illetve a görög ἀγγεῖον ’folyadék tárolására szolgáló edény’ mintájára. A mai anatómiai szaknyelvben csak a *vasa sanguinea* ’véredények’ és *vasa lymphatica* ’nyirokedények’ elnevezések használatosak. A régi nyelvhasználatban szélesebb körű volt a *vas* jelentése, így volt pl. *vasa sanguinifera, seminifera, urinifera, lactifera, bilifera* ’vér-, mag-, vizelet-, tej-, epeszállító erek’ (15a), azaz testünk több, ma *vezetéknek* nevezett részének is is edény, *ér* volt a neve.

Apáczai anatómiai nevei közül a *köntös* nem fordul elő a mai nevezéktárban, mégis érdemes megemlíteni mint tükröfordítást a latin *tunica* ’alsóruha’ megfelelőjeként, amely maga is az azonos jelentésű, már a görögben is anatómiai névként használt χιτών ’alsóruha’ tükrözésével keletkezett (15i). Anatómiai értelemben a *tunica* jelentése ’(valamilyen üreges szervet borító, bélelő) szövetréteg’, mai néven *hártya*:

„a ’sem [...] áll által latBo reBeKbol, tudn. a ’sarvas köntösböl” (156).

A *sarvas köntös* a *tunica cornea* (13e) fordítása, mai neve *cornea, szaruhártya*. A *tunica* másik jelentése átvitellel ’bél- vagy érfal’:

„a' gyomor és bél köntőfen el belledt erektől” (2b); „[az ereknek] köntőfőköt verő 's rezegetető vertől” (2e).

A KICSINYÍTŐKÉPZŐS ALAKOK SZEREPE APÁCZAI ANATÓMIAI NEVEIBEN Deme László már 1960-ban felhívta a figyelmet arra, hogy Apáczaianál „nem ritkák a kicsinyítő képzős formák” (10). Előfordul művében néhány olyan anatómiai név is, amely alapszóként és kicsinyítőképzős alakban is szerepel. Egy részük esetében indokolt a szembeállítás, ha a kicsinyítő képzőnek jelentés-megkülönböztető szerepe van. Például az *agy* (= *nagyagy*) és az *agyatska* (= *kisagy*), a latin *cerebrum* és *cerebellum* (< *cerebrum* 'nagyagy') fordításainak esetében:

„mi magát az agyat és az agyatskát nézi” (2i).

Hasonlóképpen különböző anatómiai részleteket jelöl a *gége* és a *gégétske*, amit a latin forrásszöveg is igazol:

„a' levegő ég a' gégen [= légcsővön] néha a' tüdőbe [...] üzetik (2e); „a' levegő eget [...] a' tüdőnek spongia Babáfu hufán fämtalan ágatskaival elterült gegetskeikbe [= hörgőcskéibe] üzi” (2e); „aerem [...] in asperae arteriae [= gége] bronchia [hörgőcskéibe], infinitis suis ramis per spongiosam pulmonum carnem diffusa [...] impellunt” (14d), 'a levegőt a gégenek a tüdő szivacsos húsán számtalan ágatskaival szétterjedt hörgőcskéibe üzik’.

Deme László fenti megállapítása különösen a hasonlóságon alapuló átvitelből keletkezett anatómiai nevekhez igaz. Apáczaianál legtöbb kicsinyítő képzős alakja azonban az anatómiai névalkotás tükrözéssel megvalósuló eszköze. A latin minta leghívebb másolása írja elő a kicsinyítő képző használatát, amit a latin forrásszövegekkel való egybevetéssel könnyen igazolhatunk. Véleményem szerint nem arról van tehát szó, hogy Apáczaianál „kedvelte” volna a kicsinyítő képző használatát (16b), hanem éppen ellenkezőleg, furcsának, a magyar nyelv szemléletétől idegennek érezte használatukat. Azt tapasztaljuk ugyanis, hogy a latin mintában még jelenlevő kicsinyítő képző másolása nem következetes, a magyar szövegben időnként elmarad:

kebel – *kebeletske*: „A szivnek két kebeletskéje vagon” (146); „[a vér] a' bív bal kebelébe tfepeg, es onnan mind a' fel menő 's mind a' le fálló nagy érbe [= felszálló és leszálló aortába]”;

tok – *tokotska*: „két kívül bé felé tarto tokotskája vagon”; „a' felett három tokja mellyek kívül bé felé nézvén a' ben valo vernek ki jövelet meg ellenzik” (2d);

makk – *makkotska*: „az érzés [...] a' közönféges érzövel az az, a' fenyő makkotskával is közletik” (2j) „fenyő makkot be fedő edenyekbe” (2j)

hollyag – *hollyagotska*: „az epe hollyagotskájába, és onnan az epe hollyag közönféges ftatornájába” (149).

EGERETSKE, MAKKOTSKA *Izom* szavunk csak a nyelvújítás óta létezik, elvonással keletkezett az *izmos* melléknévből (25e). Apáczaianál a fogalom kifejezésére az *inon valo hufok* körülíró szerkezetet használja. Mind az *in*, mind a *hús* önállóan is adatolt 'izom' jelentésben (25a, d). Rác Sámuelnél a mindkét elemet tartalmazó *inashús* név szerepel:

„Inashúfoknak nevezetnek az emberi tefnek azon roftas rései, a' mellyek által a' mozgáfok gyakoroltnak” (21b).

A latin *caro* 'hús' szót a XVIII. századig különböző szókapcsolatokban használták, és ennek megfelelően több anatómiai szaknyelvi jelentése volt, többek között az izmok: *caro fibrosa s. lacertosa s. muscularis* 'rostos v. izmos hús', illetve a mirigyek: *caro visceralis s. glandosa* 'zsigeri vagy mirigy hús' megnevezésére (15e). Az 'izom' jelentésben Celsus óta használták a latin *musculus* (< *mus* 'egér') szót. Erre vezethető vissza Apáczaianál másik, a körülírást helyettesítő névalkotási kísérlete, az *egeretske*, mely a latin minta kicsinyítő képzőjét is híven másolja:

„a' bé bivo inon valo hufok (egeretské) ereje által” (2e); „vi musculorum inspiratoriorum” (14d), 'a beszívó izmok erejétől’.

Az összehúzódó karizom és különböző állapotok, például a futó egér hasonlósága több indoeurópai nyelvben eredményezett névátvitelen alapuló elnevezéseket, így keletkezett pl. a görög *μῦς* 'egér', amelyet a latin *musculus* (< *mus* 'egér') másol, vagy az orosz *мышца* (< ósszláv *mьsьca < *mьsь* 'egér') (12), majd jelentésbővüléssel a többi izomra is áterjedt a jelentés. Hasonló megközelítést, ám eltérő jelentésfejlődést tapasztalhatunk a latin *lacertus* (< *lacerta* 'gyík') 'karizom' > 'kar' esetében (1).

Apáczaianál egy másik szemléletes anatómiai nevének az eredete is az ókorba nyúlik vissza. Szintén névátvitelen a 'mirigy' jelentésű *makkotska*, akárcsak latin mintája, a *glandula* (< *glans* 'makk'), amely maga is a már Galénosz által használt görög *ἀδην* 'makk' tükörfordítása. Különböző szókapcsolatokban adatolhatjuk:

„a' pök [...] az agy feneke tajatt levő takony tfináló makkotskából bívarkodik alá” (148); „tfetfek makkotskái” (2h); „Minden érzékenyfegeknek fefske, a' fenyő makkotska az agyban” (2j).

A kor orvosi felfogása szerint a tobozmirigy, a *glandula pinealis sive conarion* (< görög *κῶνος* 'toboz') volt a „közönféges érző”, „centrum et commune sensorium” (13c), azaz az érzékelés központja. A *mirigy* szónak a magyarban bizonyos betegségek, mint 'döghalál', illetve azok által okozott elváltozások, mint 'fekély, daganat' tartoztak a jelentései közé, 'váladékot termelő szerv' jelentésben Bugát terjesztette el (25i), például *tobozmirigy* (7c), *könnymirigy* (7b). Rác Sámuelnél még *ikráshús* szerepel, a fentebb bemutatott *caro glandosa* megfelelőjeként (*ikrás* 'csomós, szemcsés') (25c), például *fenyőikráshús* [= tobozmirigy] (21c). Itt kell említést tennünk Apáczaianál 'könnymirigy' jelentésű, kicsinyítő képzőt tartalmazó szókapcsolatáról:

„köny modra a könyvező hufotskákon ki üflön” (2g).

Mintája a *carunculae lacrymales* (< *caro* 'hús'; < *lacrima* 'könnny') latin szókapcsolat volt. A könnymirigyeket csak a XVII. század elejétől kezdték *glandulae*, azaz *mirigyek* néven

emlegetni (15d). Az új elnevezés Regius művének az írásakor bizonyára nem terjedt még el a tudományos nyelvhasználatban.

KEBELETSKE, FÜLETSKE (SEBETSKE), TOKOTSKA

A szív anatómiai nevei között Apácainak van három olyan névátvitellel keletkezett, kicsinyítő képzőt is tartalmazó tükörfordítása, amelyek közül egyik sem szerepel a mai nevezéktárban.

A mai *kamra* helyett a *kebeletske* (< *kebel* 'öblösség, üreg') nevet használja, amely a latin *ventriculus* 'gyomor' (< *venter* 'has') másolásával keletkezett:

„A szívnek két kebeletskéje vagyon” (2d), „cor duos habere ventriculos” (14c), 'a szívnek két kamarája van.'

Ugyancsak *kebeletskek* az agy kamarái is:

„Az agy kebeletskei azok az oduk [...], melyekben az élő állati lelkek teremnek” (2j), „Ventriculi cerebri sunt magnae cavitates [...] in quibus spiritus animales generantur” (13c), 'Az agy kamarái azok a nagy üregek [...], melyekben az állati lelkek [= az életfolyamatokhoz szükséges lényegi alkotók (17)] keletkeznek.'

A *kebel* kicsinyítő képző nélküli alakja a *venter* alapszó megfelelője:

„A' kebelek hárman vagynak. tudn. fő, melly, es a' has” (2a).

Regius ugyanis – Celsus nyomán (15h) – ezt használja 'cavitas, üreg' értelemben:

„Ventre sunt magnae cavitates [...]. Tales sunt tres: Caput [...] Thorax [...] Abdomen” (13a), 'az öblösségek nagy üregek, három ilyen van, a fej, a mellkas és a has.'

A testünkben található üregek, mélyedések, kiöblösödések megnevezése még ma sem egységes az anatómiai nevezéktanban. A XIX. század végéig sok elnevezés élt egymás mellett, például *cavum*, *cavitas*, *cavositas*, *caverna*, *cavea*, *sinus*, *recessus*, *antrum*, *fornix*, *vacuitas*, *concavitas*, *pelvis* (15f).

A *ventriculus* eredetileg a gyomor anatómiai neve volt (5), a *ventriculus cordis* szókapcsolatban azonban a szívkamráé, a *ventriculus cerebri* pedig az agykamráé is. A *ventriculus* névnek az utóbbiakra való kiterjesztése Vesaliustól származik (15c). Ez az egybeesés indokolja Rácz Sámuel *gyomor* nevét 'agykamra' jelentésben:

„Az agyban négy nevezetes ürefségek találatnak, mellyek gyomraknak hivattatnak” (21c).

A szívkamra megnevezésére azonban az *üreg* szót használja:

„A Szívnek jobb és bal ürege [...] vagyon. Az üregek egymástól elválfatnak inashúfas [= izmos] fal által” (21d).

Bugátnál (7e) az *agygyomor* mellett megtaláljuk a *szívgyomor* összetételt is. Ugyanezt a jelentésképzést mutatja az orosz *желудочек* 'szívkamra, agykamra' is, a 'gyomor' jelentésű *желудок* kicsinyítő képzős alakjaként.

A mai magyar *kamra* előzménye, a latin *camera* 'boltozat (os helyiség)' a *camerae uteri* 'a méh üregei' szókapcsolatból ered, arra a még az ókorból származó elképzelésre vezethető vissza, amely szerint a méh 7 rekeszre tagolódik (15c). A schlagli szójegyzékben előfordul a *kamara* 'testüreg' jelentésben, de a koponyával, és nem a szívvel kapcsolatban. Ha a *kamra* e jelentése folyamatosan adatolható lett volna, a XVIII–XIX. század fordulójának orvos-írói bizonyára ezt használták volna a szívkamra megnevezésére. A vizsgált források közül azonban csak Bene Ferencnél fordul elő *kamara* alakban:

„A' tüdő artériának kamarája [= jobb szívkamra] [...] a' másik kamarától elválasztatik egy húsos válaszalattal (septum ventriculorum)” (3b).

Bár a *kamara/kamra* szó minden jelentése nehézség nélkül levezethető a latinból (25f), úgy vélem, a vizsgált jelentés esetében a német *Herzkammer* 'szívkamra' és *Hirnkammer* 'agykamra' befolyásával kell számolnunk. Mivel a német az eredeti latin szót vette át, a magyarban inkább a már meglevő szó másodlagos, latinostított átvételét valószínűsítem, amit a *pitvar* – *kamra* 'ház udvarról nyíló, külső helyisége' – 'ház belső helyisége' hasonlatpár szemlélete is erősíthetett.

A szív másik fő részeit, a pitvarokat sokáig nem tekintették külön üregnek, csupán a szívbe torkolló nagy erek megvastagodott kiöblösödésének: *sinus venarum cavarum*, ill. *sinus venarum pulmonalium* (15b). A latin *sinus* és a magyar *kebel* jelentésszerkezete több ponton egyezést mutat: 'ruha bugygyos, bő mellrésze, 'mell, öl, szív, vminek a belseje'; öblösség, (tenger)öböl' (25g, 20). Ezért használta Rácz Sámuel és Bene Ferenc a *kebel* szót 'pitvar' jelentésben:

„Az üres vénáknak kebele (sinus venarum cavarum), külömben a' szívnek jobb, vagy első kebele (atrium, s. sinus cordis dexter, s. anterior) mellybe tudniillik a' felső és az alsó üres vénák öszvefolynak” (3a); „a' vér a' fízvnek kebeleiből a' fízvbe bé foly” (21e).

Apáczi 'pitvar' jelentésű anatómiai nevének azonosításához a tudománytörténethez kell fordulnunk. Az anatómiában egészen a XVIII. századig a latin *auricula* (< *auris* 'fül') név volt használatos ebben a jelentésben (15b). Az elnevezés előzménye a Galénosztól származó görög *ᾠτα* 'fülek' névátvitele. A hasonlítás alapja az, hogy a pitvarok a szív két oldalán úgy helyezkednek el, mint az amfora fülei. A görög nevet Vesalius fordította le latinra *aures*, illetve *auriculae* alakban. Ez a régi elnevezés a francia *oreillette* 'pitvar' (< *oreille* 'fül') anatómiai névben mindmáig megőrződött. Apáczi *fületske* neve is az *auricula* nevet másolja:

„A' tágas ér[nek ...] job felöl egy fületskéje (febetskeje) vagyon” (146); Regiusnál: „Vena cava [...] instructa est auricula dextra” (14c); 'a vena cava a jobb pitvarral van felszerelve.'

Az *auricula* értelmezését az is megnehezíti, hogy a nevezéktan az *auricula cordis dextra* és *sinistra* [mai magyar nevük Bugát (7a) nyomán (*szív*)fülcse] anatómiai neveket ma is használja a szív alapjának két oldalán elhelyezkedő, belülről

kiöblösödő képződmények nevéként, ahogy Bene Ferenc is írja:

„A' tüdővéna'knak a' kebele [= bal pitvar] [...] kissebb a' másik kebelnél, de a rántos füle (auricula cordis sinistra) közönségesen nagyobb” (3b).

A *kebel* és a *fül* tehát a szív két különböző részének a megnevezései. Apáczai másik elnevezése *sebetske*, melynek forrását a latin nyelvű „tartalomjegyzékben” találjuk: „auricula, marfupia”, (< latin *marsupium* 'erszény') (148). A minta talán Descartes szövege is lehetett:

„arteria venosa et vena cava [...] priusquam cor ingredientur, ibique duo veluti marsupia efficere, quae vulgo cordis auriculae vocantur” (22); 'a tüdővéna és az üres véna [...] mielőtt a szívbe lép, itt mintegy két erszényt alkot, melyeket általában a szív füleinek neveznek’.

A mai *pitvar* név a szláv eredetű *pritvorǎ* 'templom előcsarnoka' átvétele, a magyarban az első jelentése 'előcsarnok, tornác'. Anatómiai névként a latin *atrium* 'pitvar' < 'római' ház előcsarnoka' terminust másolja, amit etimológiai szótáraink csak 1854-ből adatolnak először (25j). Előfordul azonban már Bugát 1828-as szójegyzékében *szívpitvarok*, valamint *ürös erek pitvara* és *tüdővérekek pitvara* alakokban (7a).

Apáczai *tokotska* anatómiai nevének azonosításához a latin szöveggel való egybevetésből indultam ki:

„a' nagy élet érnek [...] két kívül bé felé tarto tokotskája vagyon” (2d), latin szövegpárhuzamában: „duabus valvulis foris intro spectantibus” (14c), 'két, kívülről befelé néző billentyűvel’.

Így vált világossá, hogy a *tokotska* a latin *valvula* (< *valva* 'ajtószárny') megfelelője, 'billentyű' jelentésben. A *valva* növénytanai szakkifejezésként is használatos volt, mint a keresztesvirágúak két rekeszre osztott száraz becoétermésének, a kopácsnak az elnevezése: „a magrejtő forradásain felfeslő egyes darabokat vagy *ajtókat* [értik alatta]” (9), tehát a *tokotska* is tükörfordítás. Az anatómiai leírások a szív billentyűinek három fajtáját különböztetik meg, a BNA (5) alapján nevük *valvula tricuspidalis* 'háromhegyű billentyű', *valvula mitralis* 'püspöksüveg alakú billentyű', *valvula semilunaris* 'félhold alakú billentyű'. Apáczai a három típus közül csak az egyiket nevezi meg pontosan:

„Az eres (avagy inkább a' tüdős) életernek [= tüdőartériának] [...] három fel holdni tokotskái vannak”; A' nagy élet érnek [= aortának] [...] három fél hold íabáfu totkotskaja (így!) vagyon” (2d).

Ezek az elnevezések a *valvula semilunaris* tükörfordítási változatai. Bene Ferencnél a *valvula* szó fordítása, az *ajtótska* jelenik meg a 'billentyű' névalkotási kísérleteként, Rácz Sámuelnél pedig kicsinyítő képző nélkül szerepel az *ajtó*:

„az üres vénák kebeléből kinyíló lyuk (ostium venosum); a' háromhegyű ajtótskával (valvula tricuspidalis); a' kamarából a' tüdőartériába kinyíló lyuk (ostium arteriosum) a' három félholdforma ajtótskákkal” (3b);

„Mindenik liknak különös ajtaji vagynak; az életeres likoknak ajtaji fél hold formák; a' jobb felől való füles liknak ajtaji püspöksüvegfelek; a' bal felől való füles liknak ajtaji három hegyűek” (21e).

Bugát Pálnál már a ma is használatos belső képzésű *billentyűt* találjuk a *félholdképű billentyűk*, *süvegbillentyű* és *háromhegyű billentyű* kifejezésekben (7d).

TÖBBSZAVAS ANATÓMIAI NEVEK A vizsgált anatómiai nevek rendszerint nem önállóan szerepelnek, hanem szókapcsolatok, minőségjelzős és birtokos jelzős szerkezetek részeként. Ezzel az anatómiai nevek száma megsokszorozódik, e tanulmány keretei nem is teszik lehetővé feldolgozásukat. Néhány jelenségre azonban szeretném felhívni a figyelmet. Mind az önálló névalkotások, pl. *inon valo hufok* (2e), mind a latin mintát másolók kifejezések között előfordulnak körülíró szerkezetek, pl. *ülöhöz hasonlo tfontotska* és a *kalapatsotska tfontotskája* (2l) a latin *musculus*, *incus*, *malleolus* egyszavas anatómiai nevek helyén. Az anatómiai képlet külső jegyeit leíró jelzőket is körülíró szerkezetek helyettesítik, pl. *a' tüdőnek spongia íabáfu hufán* (2e) (< *per spongiosam pulmonum carnem* (14d), *fél hold íabáfu tokotskája* vagy *fel holdni tokotskái* (146) (< *valvula semilunaris*), *a' halo forma* (2j) (< *plexus choroides sive retiformis*) (13d). A jelzős szerkezetek fordítása történhet minőségjelzővel, pl. *íarvas köntösből* (2k) (< *tunica cornea*), birtokos jelzővel, pl. *tjetjek makkotskáiba* (2h) (< *in glandulas mammillarum*), vagy a szerepére utaló melléknévi igenévvel, pl. *takony tfinálo makkotskak* (2f) (< *glandulae pituatariae*), *könyvező hufotskákon* (2g) (< *ex carunculis lacrymalibus*). A mai anatómiai nevekben az ilyen jelzős szerkezetek helyett rendszerint szóösszetételeket használunk, például *szaruhártya*, *emlőmirigyek*, *könnymirigyek*.

A szó szerint másolt többszavas kifejezések sokszor nehezen érthetővé teszik a szöveget, például *gyomor gyomori [erekbe]* (2c) < *in venas ventriculi gastricas* (14b); a *gastricus* melléknév a 'gyomor' jelentésű, görög eredetű *gaster* származéka. Apáczai esetenként zavaros elnevezéseire nem ritkán a mintaként szolgáló latin szerkezetek a felelősek: *Az eres (avagy inkább a' tüdős) életernek* [= tüdőartériának] (2d) (< *Vena arteriosa*, *vel potius arteria pulmonaria*, 'artériás véna, vagy inkább tüdőartéria' (14c); *eres elet erébe* [= tüdővénába] (< *in arteriam venosam*, 'vénás artériába' (14c). Descartes maga is szóvá tette kora anatómiai neveinek hiányosságait:

„vena arteriosa, male ita appellata, cum re vera arteria sit”; „arteria venosa, male etiam ita nominata, cum nihil alius sit quam vena” (22), 'artériás véna, amelyet rosszul neveznek így, mert valójában artéria'; 'vénás artéria, ami rosszul van így elnevezve, mert nem más, mint véna’.

KÖVETKEZTETÉSEK Elemzésem eredményeként megállapíthatjuk, hogy Apáczait kettős cél vezérelte: magyarul írni és minél hívebben követni a latin mintát. Ennek a kényszernek engedve anatómiai neveit szinte kizárólag fordítás útján alkotta. Benkő (4) szerint azokban a tárgykörökben, amelyek a mindennapi élettől távol állnak, „terminológiája

nehézkés”, „a felhasznált magyar szavak ellenére is gyakran alig érthető”. A jelenség legfőbb okát a kor magyar orvosi szaknyelvének hiányosságai mellett abban látom, hogy Apáczai orvosi ismeretek híján kizárólag a forrásszövegekre támaszkodott. Névköztetésének folyamatából kimaradt a fogalmak megismerése, ezért nem könnyíti meg az olvasó számára az ismeretszerzést. Sajnos a *Magyar Encyclopaedia* nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, sosem használták tankönyvnek, emiatt Apáczai anatómiai névköztetésai sem terjedtek el széles körben.

Mintegy másfél évszázaddal később, amikor a hazai orvoskaron megindulhatott a magyar nyelvű oktatás, a magyar tudományos orvosi szaknyelv megeremélt, az először magyarul író orvos szerzők ugyanazokkal a nehézségekkel küzdöttek, mint Apáczai. Fő névköztétési elvük nekik is ugyanaz volt, ezért nem meglepő, hogy ők is elsősorban a tükrözéssel éltek az anatómiai nevek megalkotásakor, ahogy az idézett példák-ból is kitűnik.

A tükrözés az ismeretátadás és a nemzetközi tudományos szaknyelvhez való igazodás, a szaknyelvi egységesülés egyik legfőbb eszköze. Ahogy a Péntek János szerkesztette *Magyarul megszólaló tudomány* című kötetben Révay Valéria méltatja Apáczai munkásságát: „Legfontosabb szóalkotási módjaival, a szóképzéssel, szóösszetétellel és a tükröfordításokkal, az eredeti szerkezetek magyar nyelven való pontos visszaadásával pedig finnugor eredetű nyelvünket is közelítette az európai nyelvekhez” (23).

IRODALOM

1. André, Jacques *Le vocabulaire latin de l'anatomie* Paris, Les Belles Lettres 1991:90–1.
2. Apáczai Csere János *Magyar Encyclopaedia* Ultrajecti, Ex Officina Joannis a Waesberge 1653:142(a), 144(b), 145(c), 146(d), 147(e), 148(f), 149(g), 150(h), 153(i), 154(j), 156(k), 157(l).
3. Bene Ferencz *Az orvosi tudománynak rövid rajzolatja, Első kötet* Budán, A Magyar Királyi Universitas' betűivel 1812:66(a), 67(b).
4. Benkő Loránd *Apáczai Csere János és a magyar nyelv* Magyar Nyelv 1975/71:385–97.
5. BNA = Donáth Tibor *Anatómiai értelmező szótár. A bázeli, jénai és párizsi nomenklatura szerinti összehasonlító áttekintése* Budapest, Medicina 1959.
6. Bugát Pál *Az egészséges emberi test boncztudományának alapvonalai. Hempel Adolf Fridrik után németből fordítva Bugát Pál által* Pest, Trattner 1828:68(a), 111(b).
7. Bugát Pál *Boncztudománybeli mű- meg azon ritkább szavaknak deák-magyar szótára, melyek ezen munkában előfordulnak* Pest, Trattner 1828:5(a), 13(b), 14(c), 36(d), 38(e).
8. Celsus, A. Cornelius *De Medicina* 8.1(a), 8.16(b) http://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Celsus/8*.html Letöltve: 2014. 09. 28.
9. Czuczor Gergely, Fogarasi János *A magyar nyelv szótára I–VI*. Pest, [VI.] Budapest [I–IV.] Emich Gusztáv, [V–VI.] Athenaeum [I–V.] 1862–74.
10. Deme László *Apáczai Csere János nyelvhasználatáról* Magyar Nyelv 1960/56: 21–31.
11. Donáth Tibor *Az anatómiai nyelv mint az orvostudomány alapja* In: Bószé Péter (szerk.) *A magyar orvosi nyelv tankönyve*, Budapest, Medicina Könyvkiadó 2009:287–95.
12. ESRJa. = Журавлева, А.Ф., Шанский, Н.М. *Этимологический словарь русского языка. Выпуск 10* Москва, Издательство Московского Университета. 2007.
13. Henrici Regii Ultrajectini *Philosophia naturalis; In qua tota rerum universitas, per clara et facilia Principia, explanatur* Amsterdami, Apud Ludovicum et Danielem Elzevirios 1661:172(a), 311(b), 365(c), 366(d), 460 (e), 465(f).
14. Henrici Regii Ultrajectini *Medicina, et praxis medica, medicationum exemplis demonstrata. Editio tertia* Trajecti ad Rhenum, Ex officina Theodori ab Ackersdijck 1668:7(a), 27(b), 30(c), 39(d).
15. Hyrtl, Joseph *Onomatologia anatomica. Geschichte und Kritik der anatomischen Sprache der Gegenwart* Wien, Wilhelm Braumüller 1880:32(a), 64(b), 80(c), 85(d), 91(e), 100(f), 169(g), 180(h), 328(i), 493(j).
16. Keszler Borbála *A XVII. századi nyelvújítás és a magyar orvosi nyelv* Magyar Nyelvőr 2005/128: 494–501. 498(a), 499(b).
17. Kiss János *A biológiai ismeretek a XVII. században* In: Ropolyi László, Szegedi Péter (szerk.) *A tudományos gondolkodás története*, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem 2000. http://elte.prompt.hu/sites/default/files/tananyagok/02_SzegediPeter-Tudomanytortenet/index.html Letöltve: 2014. 09. 28.
18. Kornis Gyula *A magyar bölcséleti műnyelv fejlődése* Magyar Nyelv 1907/3: 97–104.
19. LSJ = Liddell, Henry George; Scott, Robert; Jones, Henry Stuart; McKenzie, Roderick *A Greek-English Lexicon* Oxford, Clarendon Press 1940.
20. OLD = Glare, P. G. W. ed. *Oxford Latin Dictionary* Oxford, Clarendon Press 1968.
21. Rácz Sámuel *A borbélyárnak eleji, mellyeket németül, 's deákul kiadott Plenck József Pesten és Budán, Weingand és Köpf 1782:23(a), 29(b), 35(c), 44(d), 45(e).*
22. Renati des Cartes *Specimina seu dissertatio de methodo recte regendae actionis, et veritatis in scientiis investigandae; Dioptrice et meteora. Ex Gallico translata, et ab Auctore perlecta, variisque locis emendata* Amsterdami, Apud Danielem Elzevirium 1672:30.
23. Révay Valéria *Apáczai Csere János szóalkotási módjairól* In: Péntek János (szerk.) *Magyarul megszólaló tudomány*, Budapest, Lucidus 2004:67–80.
24. Skinner, H. A. *The Origine of Medical Terms* Baltimore, The Williams and Wilkins Company 1949:145(a), 328(b).
25. TESz. = Benkő Loránd (szerk.) *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*. Budapest, Akadémiai Kiadó 1967–76:II.172(a), 181(b), 193(c), 208(d), 253(e), 332(f), 417(g), 612(h), 934(i), III. 217(j).

„Addig vagyunk magyarok, amíg magyarul beszélünk, magyarul gondolkodunk, magyarul tanulunk.”
 „Egyetlen hazánk van: ez a magyar nyelv.”

Kányádi Sándor